

Володимир Перунін,

член Національної спілки краєзнавців України

Присвята Юлії

Русь-Україна Великої княгині Ольги: поряд із двома імперіями та між двома візнаннями

"Оле чудо! Яко Другий Єрусалим на землі явися Киїє"
Якіє Мніх "Пам'ять і похвала князеві Володимиру" (XI ст.)

Київ — колыбель Святой Веры наших предков
и вместе с сим первый свидетель их гражданской самобытности"

З указу Миколи I (1833)

Історія, згідно з визначенням, є пошуком найбільш правдоподібного пояснення відомих подій. Час ніби ходить із в'язкою ключів: одні двері зачиняє назавжди, а інші відчиняє, і тоді довідуємося про непізнані сторінки минулого.

У жодній європейській столиці немає історії величної, троїстої узгодженості ранньосередньовічних вітчизняних духовних споруд.

Золоті ворота, Софійський собор, Десятинна церква уособлюють виняткове ранньохристиянське візнання слов'янських народів. Вони отримали Першокнигу, Четвероевангеліє, повчання апостолів. Навпростець, прямо й просто, щирі та відверті знання рідною мовою, щоб була віра від Єдиного Бога. Так само вже мали власні переклади Євангелія вірмени, перси, абазги, готи та інші народи. Ватикан лише звірив переклад і надіслав пишномовний позитивний відгук, побажання для розповсюдження серед прибічників і новонавернених [1, с. 29, 33; 2, с. 147].

Вівтарі трьох церков спрямовано на південь (рис. 1). Ані на спокусливий, привабливий і зрадливий Константинополь, ані на віддалений, тоді ще лояльний Рим — на близький серцю Єрусалим: "Богові Боже" (Мт. 22:21).

Рис. 1. Дороговказ княгині Ольги, відтворений у діях нащадків

Перед ним усі люди й народи рівні: "Того дня, як створив Бог людину, він вчинив на подобу Божу" (кн. Буття 5:1).

© Перунін В., 2021

Стародавня топоніміка Києва: Іосафова долина, Єлеонська гора, гори Сіон і Фавор, потоки Кедрський, Сілаумський, монастирі "Новий Єрусалим", "Новий Йордан" тощо — сповіщає та підтверджує духовний зв'язок між Києвом і Святою землею [3, с. 201—205, 210, 216].

Місце й послідовність розташування святих образно відтворюють людський шлях до візнання. Київська брама назвою подібна до Золотих воріт Єрусалима — зустріч. Мудрість Божу Софію уособлено в історії земного життя Ісуса з Назарета. Її викладено послідовно про чотири його сутності. Свята святих християнства символізує зібрання — еклесію — через п'ять вівтарних аспідів Софійського собору, їх єдність в одній особі [3, с. 203; 4, с. 59]. Кафедральний храм на честь Різдва Пресвятої Богородиці (Десятинний) — це вдячність за дороговказ земної влади для небесної. Пряма лінія єднає, сполучає й ніби уособлює слова: "Готуйте дорогу для Господа, рівняйте стежку Йому" (Мт. 3:3) (рис. 1).

Три перших покоління вітчизняних володарів держави немов навечно позначили першохристиянську самоврядну вісь, довкола якої, понад тисячі років тому, розпочало обертатися нове життя в землях Східнослов'янської рівнини [2, с. 17; 5, с. 336; 6, с. 229]. Саме тому в історії європейських країн немає відомостей про певні події, що відбувалися на теренах давньоруської держави. П'ять тисяч загарбників, чужинців, прихильників багатобожжя з далеких країв без примусу й поневолення прийняли знання та віру в Спасителя, ставши спільниками 20-річної розбудови нашої прадавньої вітчизни. Від 947 р. київські правителі розпочали мирним шляхом творити єдину Європу (рис. 2).

Рис. 2. Русь-Україна часів княгині Олени-Ольги

Можливість перетворень виникла в період володарювання княгині Ольги, "матері" нашої прадержави — Київської Русі. Саме мудра, сильна, харизматична Ольга — Хельга — Олена запровадила виняткові закони (рис. 3).

Рис. 3. "Сіяла щастям і радістю, коли в Преславі болгарський патріарх благословив їх (з Ингваром-Ігорем) на володарів Русі"

"Тож віддайте кесарю — кесарево, а Богові — Боже". (Мт. 22:21). Земний володар (кесарь, цар) — не Бог, і йому належать лише податки. Понад 10 століть це підтверджує відповідне літописне свідчення, що відображає реальну подію: "В лето 6455 (947) 11 апреля. Пасха. Иде Ольга к Новгороду, и устави по Мсте погосты и дань и по Лузе погосты и дань и оброки и ловища ея суть по всей земле и знамения и места, и погосты... изрядивши, взратися к сыну своему в Киев". Літописець беззастережний і жодним чином не виявляє шанобливого ставлення до головної особи — згадано лише ім'я на тлі оповіді про запровадження оподаткування на певних територіях. Ніби головне вже відомо й не потребує пояснень. Справді, прижиттєве тогочасне міжнародне визнання Русі Київської та її очільниці широко відомо. Принаймні п'ять німецьких істориків, украй прискіпливих у наданні титулів, називали Ольгу королевою. Магдебурзький єпископ Адальберт, який перебував у Києві впродовж 961—962 р. на запрошення київської княгині та з дозволу імператора Оттона (рис. 4), особисто спілкувався з Ольгою та називав її "Regina Russorum Olena" [7, с. 29; 11, с. 125].

Рис. 4. Оттон I Великий, засновник і перший імператор Священної Римської імперії (962—973)

Імператор Візантії Костянтин Багрянородний (рис. 5) зустрічався з київською правителькою восени 946 р. і закарбував у праці "Про церемонію візантійського двору" її своєрідні титули: "Ельга Росена", "Ельга архонтеса Рос", "Ігемон і Архонтесс Рос Ельга". Якби він знав, що "Хельга" скандинавською "свята", зазначив би ще один величний статус. Слід згадати й про візантійську ікону XII ст., на якій київську очільницю зображено з німбом над головою — ознакою імператорського титулу [8, с. 43; 9, с. 12, 205]. Гучна слава про величну жінку ширилася й серед південних слов'ян. Сербський "Пролог" XIII—XIV ст., списаний із давньоруського оригіналу, яскраво свідчить про це: "Царица, рушские, праматерь всех Царей Русских" [10, с. 24].

Рис. 5. Костянтин Багрянородний, візантійський імператор (945—949)

Чужинці звеличували, а свої замовчували. Не дивно, іновірці, тому й помилялися. Княгиня не могла бути ані царицею, ані імператрицею, ані святою, ані королевою, титули їй були не потрібні. Через першохристиянське знання Чотириєвангелія здобула недосягну віру, тому не бажала й не могла прийняти ці почесні звання, не потребувала самозвеличення. Це суперечило її вірознанню. За походженням — болгарська княгиня, від народження — першохристиянка [11, с. 120; 12, с. 49; 13, с. 67].

Дотримувалась євангельського знання й цінувала його, була першою серед рівних, про що свідчить літопис 947 р.: "Іде Ольга..." та Першокнига: "Хто між вами більший, хай *слугою* вам буде. Хто бо підноситься — буде понижений" (Мт. 23:11, 12). Як приклад доречно згадати повчальний випадок — сумну та прикру долю її дядька Симеона. Був сином новонаверненого до християнства Богориса — Михайла, "від Бога князя", який у суужні для своєї країни часи прийняв хрещення від Візантії [8, с. 175; 14, с. 73]. Нашадок здобув освіту в імператорській Магнарській вищій школі в Константинополі. Повернувшись на батьківщину, став непримиренним ворогом Візантійської імперії. Вів безперервні війни й спромігся поєднати під болгарською державністю величезні терени [14, с. 11; 15, с. 249].

У ті часи імператор Костянтин VII був дитиною, а регентом при ньому — патріарх Микола Мистик. Армія болгар постала перед стінами столиці, а переможець вимагав не земель чи золота, а більш символічної жертви: щоб юнак-імператор одружився з однією з його доньок, а його самого православний патріарх коронував на імператора. Симеон жадав отримати цей титул цілком правомірно. Візантія вважала себе правонаступницею Риму, де за воєнні перемоги нагороджували почесним титулом "імператор". Тоді найвища влада сходила від Бога, патріарх накладав корону. Обидві вимоги Симеона пообіцяли виконати, й задоволений завойовник повернувся на батьківщину.

За кілька місяців влада зі столиці Візантії сповістила про коронацію. В останній момент глава Православної церкви відклав корону й коронував своєю. Уклінний непереможний правитель Болгарії не помітив підміну... Так само не відчув, як заблукав у хащах-нетрищах візантійського християнського вірознання [8, с. 181; 16, с. 246; 17, с. 10; 18, с. 130; 19, с. 570]. Адже з перших сторінок Четвероевангелія лунає головна думка: лише Ісус — єдиний і законний Цар. Земний родовід сягає до царя Давида (Мт. 1:1—17), який уперше поєднав племена та зібрав цілісний народ [19, с. 528]. Його нащадок Ісус Христос (гр. — *помазаник*, іврит — *месія*) три роки служив людям на землі. Був безгрішною особистістю, досяг найвищої досконалості. Пошанування й повага як до Сина Божого виникли не із сліпого поклоніння після смерті, а як враження, відображення, наслідок знань і дій, котрі передавав учням [19, с. 590]. Його Мудрість-Софію, Слова від Бога вміщено у Чотириєвангелії. Кожен апостол оповідає про певний бік Ісусового служіння людям: Лука зображує Людиною (Чоловіком); Марко — Слугою; Іоан — Богом; Матвій — Царем. Для них він — одна особистість, поєднана з чотирма сутностями, — еклесія. Своїм вченням Ісус надав дороговказ розвитку суспільного життя на землі — "Царство Небесне", що настане завдяки *зміні поведінки людей і відносин між ними* через відродження душі й серця.

Автор-очільник Першокниги, Матвій, слово "Царство" згадує понад 50 разів, дещо менше — "Царство Небесне". Єрусалим — це "місто Царя Великого" (5:36). Подано також слова Христа про "престол слави" (престол — влада) (Мт. 14:25, 25:3). Він єдиний був і залишився справжнім земним Царем, володарем майбутнього людства [19, с. 590].

Отже, болгарського очільника Симеона через певний час після непорозуміння, за згодою Романа Лакапина, співправителя молодого Костянтина Багрянородного, погодилися визнати царем (кесарем), що було меншою пошаною, аніж імператор.

Надання титулу та його погодження суперечили євангельському першохристиянському вченню. Титул царя був знищений та означав рубіж переходу від Риму архаїчного до республіки, виборчої верховної влади, що відбулося 509 р. до н. е. Свободолюбні римляни відмовились використовувати цей титул і

позбавили його Тарквінія Гордого. Навіть було ухвалено закон, що загрожував смертною карою особам, які зазіхали на царську корону [16, с. 246].

Схожі події відбулися на периферії Римської імперії на початку I тисячоліття. Першохристиянство виникло як вчення рішучої протидії, заперечення загарбницького, насильницького втручання Риму та його імператора в життя народу Палестини. У той час суспільство було роз'єднано на різні групи впливу. Духовна влада — фарисеї, садукеї, есеї, секарії — створила прірву у відносинах між людьми, населенням країни Ісус же проголошував рівність і єдність: "Розпорошених, розсіяних дітей Божих зібрати воедино" [19, с. 601], своїми діями привертая увагу до вчення. Саме за людяність, заклики до докорінних змін у країні, противладну діяльність його й розп'яли.

Згодом ранні християни закликали до єднання й збройного повстання проти влади імператорів, що тривало впродовж двох століть у населених теренах, підвладних Риму — місту-паразиту та дармоїду [19, с. 595—596; 20, с. 512—524; 21, с. 138—139].

Від 325 р., часу проведення Першого Вселенського Собору у місті Нікея за участю імператора Костянтина Великого, відбувалося повільне впровадження християнського вірознання, перетворення його на опору державності для використання безроздільної влади однією особою. Бо не можна було налити нове християнське вино в старі імператорські міхи: "І ніхто не вливає вина молодого в старі бурдюки: а то попрориває вино бурдюки — і вино, і бурдюки пропадуть, а вливають вино молоде до нових бурдюків" (Мр. 2:22).

Упродовж п'яти століть із допомогою наступних шести соборів за участю понад двох тисяч єпископів було створено тисячі канонів для правильного (вірного) уславлення Бога. Їх затверджували простим голосуванням, тому за Східновізантійською церквою закріпилося звання православної — "правильно славити Бога". Це призвело до відмови від рішучих дій, властивих ранньому християнству, підміни реального вигаданим [19, с. 596, 605; 22, с. 76—80; 23, с. 106]. На підтвердження наведемо слова з Євангелія: "А ви вчителями не звіться, бо один вам Учитель, а ви всі брати. І не називайте нікого отцем на землі, бо один вам Отець, що на небі" (Мт. 23:8—10).

У Православній церкві Візантії відстань між Богом та імператором поступово скорочувалася. Наприкінці IX ст. земний правитель посів місце поряд із Всевишнім: "...Царську гідність вони отримали від Бога, й між Богом і ними немає відстані" [24, с. 101—108; 25, с. 84—86; 26, с. 66, 272, 273].

Схоже відбувалося й із Західною церквою. Ватикан визнав сім Вселенських Соборів, долучив понад десяток своїх з'їздів. Папи Римські, наближені до Бога, століттями змагалися з можновладними сім'ями Італії. Вже в V ст. очільник церкви стає "Вікаріус Філі Дей" — "Намісником Сина Божого". У такий спосіб виявилася верховність церковної влади над світською, а остаточну перемогу духовенство здобуло, коли отримало "землю під ногами". У 756 р.

король франків Піпін Короткий подарував Папі Стефану III частину земель в Італії разом із містом Рим, що дало змогу збирати податки й виконувати державні обов'язки.

За кілька десятків років, у Різдвяну ніч на 800 р., у Ватикані вперше коронували на імператора Карла Великого. У період найбільшого піднесення державотворення княгині Олени — Хельги — Ольги відбулася коронація Оттона I — засновника й першого імператора Священної Римської імперії [12, с. 90; 19, с. 65; 21, с. 293; 27, с. 724].

Християнське вірознання слов'янських народів зароджувалося, творилося та набувало незалежності в умовах протистояння й змагання за першовладність між Константинополем і Римом.

У часи володарювання в Болгарії діда княгині Богориса відбулася незвичайна подія: формування й зміцнення власного вірознання, що короткочасно "вислизнуло" з міцних обіймів Візантії (Константинополя) й назавжди — з-під поблажливої опіки Ватикану, опинившись в умовах ранньохристиянської церкви. Самостійність у діях нововерненого до християнства очільника слов'янської країни, який, можливо, угледів у відповіді на одне зі 106 запитань суперечність і нещирість Папи Миколая II: "Яка головна патріарша кафедра?", тобто центр знань? Відповідь двозначна, учитель із Ватикану хитрує: "Це три апостольських престоли: Римський, Олександрійський та Антіохійський... Єпископи Константинополя та Єрусалима не мають величності, адже Константинопольська кафедра не апостольського походження, а зобов'язана появою примхливому бажанню світської влади" [12, с. 153; 14, с. 25; 21, с. 287; 28, с. 215]. Глава Західної церкви підмінив слова й говорив уже про престоли, центри духовної влади. Богорис усвідомив навіснене викривлення, відхилив пояснення та обрав незалежність і владу знань — Чотириєвангеліє для людини. Учення, котре Ісус Христос започаткував і практикував у Єрусалимі. Тільки там його єдиний і вічний "Престол слави", двічі свідчить Матвій (19:28; 25:31), там 31 р. н. е. вперше підготував 12 учнів, а 32 р. н. е. їх кількість сягнула 72 [15, с. 10].

Згодом на теренах Болгарії влада заснувала майже 40 кафедр для вивчення Першокниги, Благої вісті — рідною слов'янською мовою для поширення знань серед нововернених. Звідти разом із молодію княгині-першохристиянкою прийшло Святе Письмо в наші землі, про що красномовно свідчать слова Якимівського кодексу: "Тогда пришли в Киев иереи учени и многия книги" [14, с. 18; 29, с. 55; 30, с. 12; 31, с. 287].

Владу в прадавніх київських землях також виборювали й утримували згідно з особливостями вірознання ранніх християн. Перше свідчення міститься на північній стіні Софії Київської — шестиметрова мозаїка Оранти. Людина в молінні — звертання, спілкування, єднання з Богом, без посередників. Умовний знак ранньої церкви. Багатозначний образ водно-

час дуже чіткий, навіть у видозмінах. Через пізнання Четвероєвангелія про земне життя Спасителя. Слова апостола потужні та стислі: "...Боже Царство все-редині Вас" (Лк. 17:21). Царство, одного разу відкрите людиною в серці, залишається з нею назавжди. Хоча київський храм збудовано за взірцем Константинополя, Оранта свідчить про панівне християнське вірознання. Нині лише в римських катакомбах зберігається мовчазна таємниця ранніх християн. "У греків (Візантії. — В. П.) не було цього зображення. Адже згідно з 82-м правилом Шостого Вселенського Собору його було заборонено", — стверджував київський митрополит на початку XIX ст. [2, с. 29; 17, с. 273, 278; 19, с. 125, 129, 588].

Друга ознака, що існує донині, утаємничена: "Ми говоримо про мудрість між досконаліми, премудрість Божу, у таємниці приховану" (1 Кор. 2:6—7); "Чого око не бачило і вухо не чуло, і що на серце людині не приходило, те Бог приготував тим, хто любить його" (1 Кор. 2:9). Це стародавня слов'янська, або церковно-слов'янська, писемність.

Сутність знань від Єдиного Бога для слов'ян зародилась одночасно з перекладом Першокниги. Перекладачі та засновники абетки вклали в кожен літеру певний сенс і певну послідовність, аби точніше виразити слово апостолів, заповіт, звертання до освіченої людини, заклик до дії. Ані грецька, ані латинська мови, створені раніше, не зберегли такої відповідності: Аз-я, Б-буква (літера), В-віддаю, Г-глаголь (робити, діяти), Д-добро, Є-єсть (зараз), Ж-життя, З-земля... Тобто, кожна озброєна знанням особа несе відповідальність не лише за власні дії, а й за все людство [13, с. 53; 32, с. 299].

Наступна особливість ранньохристиянського вірознання: Бог — суворий. Смертю свого сина Христа це показово унаочнив. Влада імператора Риму — люта, духовна (світська) фарисеїв і садукеев — продажна та підступна, тому люди роз'єднані та бездіяльні, тому й не змогли врятувати Ісуса — безгрішного та милосердного.

Віра в Єдиного не сумісна з визнанням імператора богоподібним. Ранні християни відмовлялися шанувати його зображення, присягати йому, визнавати його владу найвищою. Упродовж двох з половиною століть їх привселюдно піддавали жорстким гонінням, карали на смерть. Навіть в угоді 944 р. Візантії та київського князя Інгвара (Ігоря) Бог християнський загрожує не лише своїм відданим вірянам, а й поганцям [15, с. 17; 13, с. 64].

Четверта особливість — вічна. Доки існує людство. Бог — логос, Бог — слово: "Усе через нього повстало, й ніщо, що повстало, не повстало без нього" (Іоан 1:3); "Слово стало тілом, і перебувало між нами, повне благодаті та правди" (Іоан 1:14).

Ці особливості слов'янського першохристиянського вірознання виразні в літописних оповідях про княгиню Ольгу, зокрема про змагання й боротьбу за владу.

...Рік 945, пізня осінь. Олена-Ольга втратила чоловіка. Очільник скандинавського війська загинув

від рук підвладних заколотників-деревлян. Поряд — кількатисячне чужоземне військо, що не підвладне їй, 58-річний слов'янець, цивільній особі. За найтяжчий воєнний злочин перед скандинавськими богами підлягають самознищенню. Тричі ганебна смерть очільника не сумісна з їхнім життям. Зі смертю Ігоря зв'язок із богами асами та ванами уірвався. Відновити спілкування з ними можна лише через величезні людські жертви, які мають відбуватися без примусу, несподівано та неочікувано [33, с. 90, 114; 34, с. 62, 77, 90, 91].

Скрутний, небезпечний період нашої прадавньої історії. Вирішувалася доля Святослава, княгині, майбутньої династії, чужоземного війська, земельної спадщини (норв. — *одаль*) "від Києва до Новгород" [35, с. 95].

Удова виявила глибоку зосередженість, витримку, сміливість, мужність і цілковиту самовідданість: "Ніхто з тих, хто кладе свою руку на плуга та назад озирається, не надається до Божого Царства" (Лук. 9:62)

З появою перших і других послів від заколотників — деревлян удає безпосереднє звертання до богів Скандинавії. За її наказом дворові люди "пошановують" богиню смерті Хель. Одних посланців живими закопують у землю, інших спалюють у лазні. Це не "холодна" помста скандинавів — першохристиянка діє миттєво й невідворотно.

Смерть п'яти тисяч деревлян біля могили чоловіка також відбувалася без залучення війська. Це вияв "страшної невідомої сили", суворого першохристиянського Бога: "Не думайте, що я прийшов принести мир на землю, а меч" (Мт. 10:3) Схожа надприродна сила, буревій, розстроїла флот Аскольда й Діра влітку 860 р., спалила тисячі лодій і людей київського князя 941 р. на підступах до християнського Константинополя. Водночас це викуп п'ятитисячного скандинавського війська з-під влади асів і ванів, кінець їхнього існування [36, с. 253]. Єдиний Бог став рятівником, спасителем чужоземних військових. Велика княгиня привела багатобожних вірян до усвідомлення могутності християнського Бога: "Бо двоє чи троє в моє ім'я зібрані — там і я серед них" (Мт. 18:20). Ознаменувався успіх, що зрівнюється, збігається з євангельською апостольською перемогою, окреслилася державна влада та її очільниця.

Уперше скандинави-руси відчули, що Бог може бути до них милосердним. Стала зрозумілою глибина найпершої та найважливішої заповіді: "Любити Господа Бога (Спасителя) всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою" (Мт. 22:37).

Рівність виявилася словом-мечем. Смертю величезної кількості бунтівників-заколотників княгиня-першохристиянка замінила покарання воїнам-скандинавам. Слов'яни — деревляни своєю загибеллю надали життя військовим, які стали однодумцями й помічниками княгині. Втілилась у життя друга заповідь Христа: "Любити ближнього свого, як себе самого" (Мт. 22:39).

Урятовані від смерті вдячні скандинави-руси стали співниками-варягами Великої та Святої княгині та 20 років віддано служили розбудові слов'янської країни.

Уперше в Європі було цілеспрямовано захищено владу однієї особи, а відтак — спокійний плін життя племен і народів, рівних і ближніх (рис. 6).

Рис. 6 Скандинавський спис із Ковеля (Волинська обл.). Рунічний напис сповіщає: Tilardis — цілеспрямований

На входах менших рік у більші було засновано погости (*po* — прийменник, що означає межу, *гость* — від лат. чужинець, ворог) — кордони з нечисленними військовими гарнізонами, що мали найдосконаліші плавзасоби. Військові також збирали податки, контролювали підвладні території, обороняли населення... [37, с. 249]. На широких теренах Східнослов'янської рівнини, від Києва до Новгород, було побудовано сотні колоподібних наземних знаків, що наочно фіксували земельну власність князя Святослава (рис. 7).

Рис. 7 Один із 383 наземних знаків власності князя Святослава (середина X ст.). Світліну зроблено з квадрокоптера 20.08.2020, смт Зарічне

Одночасно в давньоскандинавських сагах з'явилася милозвучна назва нашої прадавньої країни — Гардаріки. Це слово — гібрид: європейська "*гарда*" означає захист, а друга частина перекладу не потребує [37, с. 160—161; 39, с. 541; 40, с. 62, 162].

Отже, на мапі континентальної Європи, вперше без кроволиття, з'явилася величезна держава раннього середньовіччя. Зникали назви племен і народів, створювався єдиний народ, усталилася назва країни, що походила від вигаданого, узагальненого імені загарбників-ідоловірців — воїнів-судноплавців зі Скандинавії, відомих як роси. Велика княгиня Ольга, слов'янка, першохристиянка, долучила їх до Єдиного Бога [41, с. 191—192, 206; 42, с. 188—189]. І стали вони київськими, служили чотирьом поколінням володарів: Ользі, її синові Святославу, онукові Володи-миру й правнукові Ярославу.

Список використаної літератури

1. *Калинець І.* Загадки хрещення України-Руси : наук.-поп. нарис / Ірина Калинець. — Львів : Місіонер, 2000. — С. 29, 33, 34.
2. *Никитенко Н.* Собор Святих Софії Київської / Надежда Никитенко, Вячеслав Корниенко. — Київ : [б. и.], 2014 — С. 17, 147.
3. *Із Києва по всій Русі* : збірник матеріалів наукової богословської історичної конференції, присвяченої 1025-літтю Хрещення Київської Русі-України. 15 травня 2013 р. — Київ, 2013. — С. 201—205, 210, 216.
4. *Фріс В. Я.* Історія кириличної рукописної книги / Віра Фріс. — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. — С. 59.
5. *Історія Норвегії* / [К. Гелле, С. Дюрвік, Р. Даніельсон, Е. Говланд, Т. Грьонлі] ; пер. з норв. Н. Іваничук, І. Сабор, М. Красавіна. — Львів : Літопис, 2001. — С. 336.
6. *Дьюгард М.* Убийство Иисуса. Расследование самого громкого преступления в истории / Мартин Дьюгард, Билл О'Рейли. — Москва : Эксмо, 2020. — С. 229.
7. *Харрис Дж.* Візантія / Джонатан Харрис. — Москва : Альпина паблишер, 2017. — С. 43, 172—175, 181.
8. *Литаврин Г. Г.* Візантія, Болгарія, Древня Русь (IX — начало XII в.) / Г. Г. Литаврин. — Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. — С. 12, 205.
9. *Горський В. С.* Святи Київської Русі / В. С. Горський. — Київ : Абрис, 1994. — С. 24.
10. *Іванченко Р. П.* Державницька ідея Давньої Русі-України / Р. П. Іванченко. — Київ : Смолоскип, 2007. — С. 120.
11. *Конгар І.* Дев'ять веків спуща. Заметки о Восточной схизме / Ив Конгар. — Киев : Дух і літера, 2001. — С. 49, 90, 153.
12. *Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Брайчевський. — Київ : Наукова думка, 1989. — С. 67, 64.
13. *Державин Н.* История Болгарии / Николай Державин. — Москва : Изд-во АН СССР, 1946. — Т. 2. Болгария времен первого и второго царства. (679—1393). — С. 11, 18, 25.
14. *Тальберг Н.* История христианской церкви / Николай Тальберг. — 2-е изд. — Москва : Издательство Сретенского монастыря, 2017. — С. 249, 10, 17.
15. *200 мифов народів мира* / [сост. Пернатъев Ю. С.]. — Харьков ; Белгород : Книжний клуб "Клуб семейного досуга", 2014. — С. 246.
16. *Свенцицкая И.* Первые христианские и римская империя / Ирина Свенцицкая. — Москва : Вече, 2003. — С. 10, 17, 249.
17. *Наше наследие.* — 1991. — П (20). — С. 131.
18. *История религии народов мира.* — Москва, 2006. — С. 528, 570, 588, 596, 605.
19. *Гиббон Э.* Закат и падение Римской империи. Кн. 1 / Эдвард Гиббон. — Санкт-Петербург : Азбука, 2020. — С. 512—524.
20. *Становление христианского мира. Лабиринты истории* / Ю. Г. Беспалов, Н. Ю. Беспалов, К. В. Носов, Д. В. Бадаев. — Харьков : Книжний клуб "Клуб семейного досуга", 2002. — С. 138—139.
21. *Закон Божий в двух частях для семьи и школы.* — Киев : УПЦ, 1990 — С. 76—80.
22. *Бейжент М.* Бумаги Иисуса / М. Бейжент. — Москва : Эксмо, 2008. — С. 106.
23. *Гийу А.* Византийська цивілізація / Андре Гийу. — Екатеринбург : У-Фактория., 2007. — С. 101—108.
24. *Диль Ш.* История Византийской империи / Ш. Диль. — Москва : Государственное издательство иностранной литературы, 1948. — С. 84—86.
25. *Савва В.* Московские Цари и византийские василевсы / В. Савва. — Харьков : Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1901. — С. 66, 272, 273.
26. *Энциклопедический словарь.* Т. XXVI / Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. ; под ред. И. Е. Андреевского. — Санкт-Петербург : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1892. — С. 724.
27. *Норман Д.* Європа. Історія / Дейвіс Норман. — Київ : Основи, 2018. — С. 215.
28. *Шевченко І.* Україна між Заходом і Сходом / Ігор Шевченко. — Львів : Видавництво УКУ, 2014. — С. 55.
29. *Гордієнко Д.* Історія України православної церкви / [Дмитро Гордієнко та ін.]. — Харків : Фоліо, 2019. — С. 12.
30. *Кузич-Березовський І.* Жінка і держава / Іван Кузич-Березовський. — Львів : Світ, 1994. — С. 287.
31. *Каныгин Ю. М.* Вехи священной истории. Русь-Украина / Ю. М. Каныгин. — Киев : Україна, 1999. — С. 299.
32. *Гуревич А. Я.* История и сага / А. Я. Гуревич. — Москва : Наука, 1972. — С. 90, 114.
33. *Будур Н.* Повседневная жизнь викингов IX—XI век / Наталья Будур. — Москва : Молодая гвардия, 2007. — С. 62, 77, 90, 91.
34. *Дженкінс С.* Стисла історія Європи. Від Перікла до сьогодні / Саймон Дженкінс. — Київ : КМ-Букс, 2021. — С. 95.
35. *Гуревич А. Я.* Норвежское общество в раннее средневековье / А. Я. Гуревич. — Москва, 1977. — С. 253.
36. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся : краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. / О. Цинкаловський. — Вінніпег : Волинь, 1984. — С. 249.
37. *Куза А. В.* Древнерусские городища X—XIII вв.: Свод археологических памятников / Ред. А. К. Зайцев ; Российский гуманитарный научный фонд. — Москва : Христианское издательство, 1996. — С. 160—161.
38. *Пастернак Я.* Археологія України: первісна, давня та середня історія України за архіологічними джерелами / Я. Пастернак. — Торонто : Н.Т.Ш., 1961. — С. 541.
39. *Паль Лин фон.* Тайны истории человечества / Лин фон Паль. — Москва : АСТ ; Санкт-Петербург : Астрель, 2008. — С. 62, 162.
40. *Галушко К.* Всемирная история. Викинги. История завоеваний / Кирилл Галушко. — Харьков : Книжний клуб "Клуб семейного досуга", 2020. — С. 206—210, 191—192.
41. *Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе / Г. С. Лебедев. — Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1985. — С. 188—189.

Надійшла до редакції 8 жовтня 2021 року